

אנשי השכל אינם צודקים, צודקים תמיד חכמי הלב:
 חכמת הלב חכמת המציאות היא: לה משקלֶיה מטהר זֶהב
 חשבונות שכלתנים נמוגים פְּדוֹנָג בְּלִהֶבֶת הָאֵשׁ הַקְּטָנָה שֶׁל קְלוּמִית.
 ואולם האש הממוגגת ברזל אינה מנעת לבין עפאיו של יער הנפש...
 אנשי השכל מתבישים עם בכים, הם תולשים מלבם
 נטעי הערצה בעודם באבם.¹

אנשי השכל וחכמי הלב | צבי לובושיץ

מסה חצי-אקדמית, עם נטיה לחצי השני

מי אני ומה שמי?

מי הוא ר' נחמן מברסלב? כיצד יש לקרוא את תורותיו? ובעיקר - מה הדרך שהנחיל לתלמידיו? בלי מאמץ ניתן למנות כמה וכמה זרמים שונים המייחסים את שיטתם הרוחנית, התנהגותם היום-יומית והשקפת עולמם התורנית (מי יותר ומי פחות) - אל אותו האדם בדיוק: חסידי ברסלב ה'מקוריים' תושבי השכונות החרדיות הוותיקות בירושלים, הנ-נחים תלמידי ה'סבא' - ר' ישראל דוב אודסר, הרב שג"ר, והרב ארז משה דורון, חבורת 'אז' של אברהם זגדון ועוד היד נטויה.

דברי במאמר זה הינם הצעה וקריאת כיוון לגבי האופן בו ר' נחמן רצה שיבינו אותו, תובנות שיש להן השפעה על ההנהגה של הרואים בו מורה דרך, צדיק ומשיח.

¹ כל שירי אצ"ג, חלק ז' עמוד 106. (סליחה על הרמז האפי לחוסר אובייקטיביות שיתבהר להלן).

בחינת פנים, בחינת אחר

בתורה כ"א בליקוטי מוהר"ן חלק ראשון - 'עתיקא טמיר וסתים', מתאר ר' נחמן שתי דרכים שונות להשיג השגות רוחניות:

פתיב: "אחור וקדם צרתני" - כי יש שכל שאדם משיג אותו על ידי הקדמות רבות והשכל הזה מכנה בשם 'אחור'; ויש שכל שבא לאדם בלא שום הקדמה אלא על ידי שפע אלקי וזה מכנה בשם 'קדם', בשם פנים. והתלהבות הלב נולד מחמת תנועת השכל כי טבע התנועות שמוליד חם ולפי מהירות תנועות השכל כן מוליד חם בלב. נמצא על ידי שפע אלקי שהשכל נשפע לאדם במהירות שאין צריך להשתמש בשום הקדמה, על ידי זאת המהירות שלהבת הלב עולה תמיד מאליה.

(ליקוטי מוהר"ן, כא)

הדרך הרגילה לפרש את ההבדל שבין שתי ההשגות, מייחסת את השכל שהוא בחינת 'פנים' להארת פנים' אלוקית, מתת חסד המעניקה לאדם ידיעת פתע פתאום בסוגיות עמוקות. ולעומתה - השגה שהיא בחינת 'אחור' מתוארת כלימוד איטי והדרגתי.² דהיינו, ההשגה המהירה כמוה כ'נס' והינה על טבעית. יותר מזה - עצם היותה של ההשגה במהירות רבה מעידה על היותה חכמה אלוקית.

הסבר זה אינו מספק לדעתי משתי סיבות: דבר ראשון, הטענה שהשגה מהירה הינה 'על טבעית' תנגש עם העובדה שכל אדם זוכה באופן בסיסי לחוויות מסוג זה, וכיוון שכך, קשה לומר שתיאורו של ר' נחמן, המתייחס לתופעה שכיחה, מדבר על נס. דבר שני, ההנחה שמהירותה של החכמה מעידה על מקורה האלוקי בעייתית - וכי לא תיתכן השגה פתאומית ומהירה שתופשת דבר מה שגוי? יתרה מזו - נקל לשער גם איש דת שאינו יהודי או חוקר בתחום שאיננו תורני זוכה לעיתים לתובנות 'מהירות' שלא על דרך ההתפתחות.

אשר על כן, ברצוני להציע פרשנות מחודשת לאופיין של שתי מיני השגות אלו, כזו שלא תיתקלנה בקשיים שהצגתי. לדעתי, בחינות 'פנים' ו-'אחור' הינן ביטויים לשתי צורות חשיבה שניתן לקרוא להן 'חשיבה אנליטית' ו'חשיבה

² כך לדוגמה מסביר הרב יהושע ויצמן בשיעורו על מדרש קהלת (אתר ישיבת ההסדר מעלות, שיעור על מדרש קהלת. נערך ע"י מנחם ויצמן).

סינתטית'. אין כאן המקום להיכנס לתורף ההבדלים שבין המושגים ולכן נציג את שתי שיטות החשיבה בקצרה, בעקבות הסבריו של ר' מיכאל אברהם בספרו 'שתי עגלות וכדור פורח':³

משפט אנליטי - מנתח, הוא כזה ש'בנוי מתכונות של נושא המשפט אשר טמונות בו מעצם הגדרתו'. לדוגמה: 'הכדור הוא עגול' זהו משפט אנליטי, מכיוון שניתוח עומק של המושג 'כדור' יגלה שעיגוליות היא אחת התכונות שלו. משפט נוסף שיבהיר את הדברים בחדות הוא 'כל רווק אינו נשוי'. גם כאן הגדרת הרווק היא 'מי שאינו נשוי' כך שהמשפט לא הוסיף שום ידיעה מחודשת, אלא אך ניתח וביטא באופן מוצלח את הנתון והעומד לפנינו מלכתחילה.

חשיבה אנליטית היא כזו המאפשרת לנו אך ורק לגזור דברים מתוך אקסיומות.

משפט סינתטי - מרכיב, הוא משפט המעניק לנו ידע נוסף שאינו טמון בהגדרתו של הנושא. למשל - 'הכדור הוא אדום'. הידע אודות צבעו של הכדור איננו מסקנה העולה מניתוח של מושג ה'כדור' אלא אינפורמציה מחודשת הטוענת משהו שלא ידענו על הכדור מעצם הגדרתו. החשיבה הסינתטית מאפשרת גם ליצור אנלוגיות: אם אנו מניחים כי יהושע הוא אדם וגם בן תמותה, וגם שמעון הינו בן אדם - אפשר להגיע למסקנה כי גם שמעון הוא בן תמותה, אף על פי שאין לנו הנחה כללית הטוענת משהו על כל בני האדם. האנלוגיה משווה בין המקרים ומסיקה כי אם אדם אחד הינו בן תמותה ככל הנראה גם שאר בני האדם כמוהו.

על מנת לבסס את הטיעון כי ר' נחמן מכיר, בשתי צורות החשיבה הללו אם כי וודאי בסגנון אחר ובשפה שונה, יש להזכיר במספר מילים את הגותו התיאולוגית של ר' נחמן באופן כללי.

בתורה סד בליקוטי מוהר"ן מתאר ר' נחמן את תהליך הצמצום והיווצרות העולם על פי המודל הלוריאני. מסקנתו של ר' נחמן לגבי 'מצבו' של העולם לאחר הבריאה טוענת לפרדוקס עמוק: מצד אחד חייב היה הא-להים האינ-סופי

³ מיכאל אברהם, שתי עגלות וכדור פורח, הוצאת תם, עמ' 33. מומלץ לעיין בפנים ליתר פירוט.

לצמצם את עצמו על מנת לאפשר לעולם להיברא, שהרי בתוך האין-סוף משוללת האפשרות להיווצרותו של עולם חומרי מוגבל. מאידך גיסא - מציאות מרוקנת א-להות איננה אפשרית, שכן הא-להות היא חומר הגלם המרכיב ומחיה את כל הקיים שבלעדיה החומר יחזור לאין:

וְזֶה הַחֲלָל הַפְּנוּי הִיָּה מְכַרְח לְבְרִיאת הָעוֹלָם, כִּי בְּלִתי הַחֲלָל הַפְּנוּי לֹא הִיָּה שׁוּם מְקוֹם לְבְרִיאת הָעוֹלָם כְּנִ"ל. וְזֶה הַצְּמָצוּם שֶׁל הַחֲלָל הַפְּנוּי אִי אֶפְשָׁר לְהִבִּין וּלְהַשִּׁיג, כִּי אִם לְעֵתִיד לְבּוֹא כִּי צְרִיךְ לֹמַר בּוֹ שְׁנֵי הַפְּכִים: יֵשׁ וְאֵין, כִּי הַחֲלָל הַפְּנוּי הוּא עַל יְדֵי הַצְּמָצוּם שֶׁכְּפִיכּוֹל צְמָצָם אֶלְקוּתוֹ מִשֵּׁם וְאֵין שֵׁם אֶלְקוּת כְּפִיכּוֹל, כִּי אִם לֹא כֵּן אֵינוֹ פְּנוּי, וְהַכֵּל אֵין סוֹף, וְאֵין מְקוֹם לְבְרִיאת הָעוֹלָם כְּלָל; אֲבָל בְּאַמַּת לְאַמַּתוֹ, בְּנֹדָאֵי אֶף עַל כֵּן יֵשׁ שֵׁם גַּם כֵּן אֶלְקוּת כִּי בְּנֹדָאֵי אֵין שׁוּם דְּבַר בְּלְעֲדֵי חִיּוּתוֹ, וְעַל כֵּן אִי אֶפְשָׁר לְהַשִּׁיג כְּלָל בְּחִינַת חֲלָל הַפְּנוּי עַד לְעֵתִיד לְבּוֹא.

(שם, סד)

תודעת הא-להות של האנושות החיה בתוך החלל הפנוי היא ראשית לכל תודעה של 'א-להות כאין'. מבחינה עקרונית, הא-להים סילק את נוכחותו מן העולם ולא ניתן להשיגו בדרך שכלית אנליטית. כל ניסיון ל'ראיית פני א-להים' יתקל בסופו של דבר בחומת האבן של ההכרה האנושית.

ואמנם, הליכה בדרך השכל החסומה גורמת לייסורים קשים:

דַּע שֶׁכָּל מִינֵי צַעַר וְכָל הִיסוּרִין אֵינָם רַק מְחֻסְרוֹן הַדַּעַת, כִּי מִי שֵׁיִשׁ לוֹ דַּעַת וַיִּדְעַ שֶׁהַכֵּל בְּהַשְׁגָּחָה מֵהַשֵּׁם יִתְבָּרַךְ אֵין לוֹ שׁוּם יְסוּרִין, וְאֵינוֹ מְרַגֵּשׁ שׁוּם צַעַר, כִּי "ה' נָתַן וְה' לָקַח" וְאֶף עַל כֵּן שֵׁיִשׁ יְסוּרִין שֶׁבְּהִכָּרַח מְרַגֵּשִׁים אוֹתָם (...). אֶף עַל כֵּן הִיסוּרִין קְלִים מְאֹד וְנוֹחִים לְהִתְקַבֵּל בְּעֵת שִׁיּוּדַע בְּדַעַת בְּרוּר שֶׁהַכֵּל בְּהַשְׁגָּחָה מֵהַשֵּׁם יִתְבָּרַךְ, וּמְכַל שֶׁכֵּן שָׂאָר מִינֵי צַעַר וְיְסוּרִין שֵׁאֵין מְרַגֵּשִׁין כְּלָל כְּשֵׁיִשׁ לוֹ דַּעַת כְּנִ"ל (...). וְזֶה עֶקֶר צַעַר שֶׁל יִשְׂרָאֵל שֵׁיִשׁ לָהֶם בְּגִלוּת - הַכֵּל הוּא מְחַמַּת שֶׁנִּפְּלוּ מֵהַדַּעַת וְתוֹלִין הַכֵּל בְּשִׁבְעַ וּבְמִקְרָים וּבְמִזְל, וּמְחַמַּת זֶה יֵשׁ לָהֶם צַעַר וְיְסוּרִין כְּנִ"ל

(שם, רנ)

הסיבה לצער והכאב שבעולם היא 'חסרון הדעת', כאשר הכוונה היא ל'דעת א-להים'. בדרך כלל 'דעת' נתפשת לנו כחשיבה מדעית המנסה להבין את העולם ואת חוקיותו: ר' נחמן סבור שחשיבה מעין זו יוצרת מצב בו אדם מתייחס אל הטבע כאל מערכת חוקים עיוורת ואבסולוטית, וככזו - גורמת לו לחוות את מאורעות הטבע - כמו רעידות אדמה, מוות או בצורת - כטרגדיות נוראיות הניחתות עליו באקראיות אכזרית. לעומת זאת, הבנה כי המערכת מנוהלת על ידי

ההשגחה האלוקית מעניקה טעם למאורעות, והאירועים העוברים על האדם, ולו הקשים שבהם, נטענים במשמעות. לכן, הפתרון למצוקתם של ההולכים בדרך החשיבה המדעית היא 'נתינת אמון במערכת', הבנה שישנו רצון אלוקי מעבר למסך השחור של חוקי הטבע. נתינת אמון פרדוקסלית לנוכח חומת ההכרה מאפשרת שמחה והתעלמות מצער הגלות גם כאשר גורלו של האדם קשה ומר.

עיקרון העמידה מול האין ונתינת האמון הלא-הגיונית, לכאורה, בקיומם של רבדים הסמויים מן ההבנה - נטוע ביחסי אדם וא-להים בכלל, ופועל גם בהקשר שלנו. בהמשך התורה העוסקת בשתי צורות החשיבה, מתאר ר' נחמן מצב שבו החשיבה האנליטית - שבבחינת 'אחור' - תקועה, ונותן עצה מעשית כיצד לפרוץ את חומות ההסתרה ולהגיע לתובנות המצויות מעבר לסף ההבנה החיצוני:

וְלִפְעָמִים יֵשׁ שֶׁהַמַּחִין וְהַשֹּׁפֵעַ אֱלֹקֵי הוּא בְּהַעֲלֵם בְּבַחֲיַנְתּוֹ עֵבֹר, וְאֵז יִפֶּה צְעָקָה לְאָדָם בֵּין בְּתִפְיֵלָה בֵּין בְּתוֹרָה - כְּשֶׁנִּתְעַלֵּם הַמַּחִין (...) וְהַצְעָקָה שְׂאֵדָם צוֹעֵק בְּתִפְיֵלְתוֹ וּבְתוֹרָתוֹ כְּשֶׁנִּסְתַּלְקִין הַמַּחִין בְּבַחֲיַנְתּוֹ עֵבֹר, אֵלּוּ הַצְעָקוֹת הֵם בְּחִינַת צְעָקַת הַיּוֹלָדֶת. וְהַקְדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא שֶׁהוּא יוֹדֵעַ תְּעִלּוּמוֹת שֶׁל הַמַּחִין אִיךָ נִתְעַלְמוּ, הוּא מֵאֲזִין צְעָקָתָנוּ (...) וְכִשְׂאֵדָם לּוֹמֵד תּוֹרָה וְאִין מְבִין בָּהּ שׁוּם חֲדוּשׁ, זֶה מְחַמֵּת שֶׁהַמַּחִין וְהַשֹּׁכֵל שֶׁל הַתּוֹרָה וְהַלְמוּד הַזֶּה הֵן בְּבַחֲיַנְתּוֹ עֵבֹר (...) וְמִי שֶׁתּוֹרָתוֹ בְּלֹא הֶבְנָה בָּהּ שׁוּם חֲדוּשׁ אִין לְרַדֵּשׁ אוֹתָהּ לְרַבִּים

(שם, כא, ז)

הדרך לבקוע את סף ההבנה איננה חשיבה מחודשת אלא צעקה, כלומר, פניה כאובה כלפי האל המסתתר, בתקווה שיאפשר לסף הכרתנו להיפרץ ועל ידי כך ישיג האדם תובנות שלא יכול היה להשיג בניחותא אנליטי בלבד. בסוף דבריו ישנו חיזוק לטענתי: כאשר אדם לומד תורה ואיננו מסוגל לחדש בה שום דבר משמע שתורתו עדיין בבחינת 'עיבור', שלב בסיסי של הבנה הפועל עדיין בכוח החשיבה האנליטית-מנתחת, שאין ספק בנכונותה, אך מצד עצמה אינה אומרת מאומה שלא מופיע בטקסט כבר מראש. הבנה כזו, אף כי יתכן שמדובר על טקסט קשה לניתוח - איננה מספקת את ר' נחמן. כל עוד מפעיל האדם אך ורק את דרך החשיבה שהיא בבחינת 'אחור' תורתו נשאר בבחינת 'עיבור' ואין להגיד אותה ברבים. אך ורק תורה שהושגה בדרך ההבנה הסינתטית ויש בה חידוש ויצירתיות ראויה להיאמר; אם החשיבה אינה מתעלה מעצמה לתובנות עומק בבחינת פנים, יש לעצור את הלימוד ולזעוק לעזרה. נתינת האמון באל

המסתתר בשפירר חביון, תוך וויתור על מבצרה של החשיבה האנליטית-מתמטית שמסקנותיה מדירות לחלוטין את נוכחותו של הא-להים מעולם הטבע, תאפשר את פתיחתו הישירה של אפיק חשיבה סינתטי-מְתַדְדֵשׁ גם ביחס לתורה הנלמדת.

מראה הפוכה: לקרוא את ר' נחמן לשיטתו

הצגנו, אם כן, שתי צורות חשיבה הבאות לידי ביטוי בשני סוגי לימוד על פי ר' נחמן. כעת, נעשה בהם בבחינת מראות המופנות אל האוחז בהן, וננסה לעשותן לאבן-הבוחן כלפי לימוד ר' נחמן עצמו.

כפי שלימוד התורה עשוי להיות לימוד בבחינת 'פנים' וחלילה בבחינת 'אחור', כן הניסיון להבין את דמותו של ר' נחמן על מכלול היבטיה עשוי להיעשות בדרכים מנוגדות אלו. דמותו הססגונית של ר' נחמן הביאה את לומדיו וחוקריו במשך המאה העשרים 'לעצב' את דמותו בשלל וריאציות, כאשר כל אחד מהם 'עיצב' את דמותו כאישיות בעלת תכונות ומבנה אופי שונה. נתמקד כעת בשלושה 'ר' נחמנים" שונים הנבדלים זה מזה באופיים, ש'עוצבו' על ידי שלושה לומדים-חוקרים שעסקו בדמותו. אנסה להראות כי 'בניין האישיות' שהם יוצרים כלפי ר' נחמן שעון על שתי צורות החשיבה המקביליות שעסקנו בהן.

אל קינו חזר בחושך

אפתח את הדיון על דמותו של ר' נחמן כפי שתוארה על ידי פנחס שדה⁴ בספרו 'תיקון הלב'.⁵ שדה קיבץ קטעים שונים מספריו של ר' נחמן והגישם לקורא ערוכים ומסודרים. על מטרת העריכה כתב:

⁴ פנחס שדה (1929 - 1994) - משורר וסופר ישראלי. התפרסם מאוד בעקבות הספר 'החיים כמשל'. שדה הוציא לאור את ספרו בגיל 27, בהוצאת הספרים הקטנה "ששת", לאחר שספרו נדחה על ידי הוצאות ספרים מכובדות. זהו ספר אוטוביוגרפי, ובו הגיגים והתלבטות בין הסופר לעצמו ובין עצמו לאלוהיו, ומחשבות על פילוסופיית החיים של המחבר. יצירה זו היוותה מהפכה בספרות הישראלית של שנות החמישים, ונכתבה כהיפוך לעולם הערכים שעיצב את מדינת ישראל בשנות החמישים. את הספר מאפיינת דרך סיפור מוחצנת, העמדת המספר במרכז, אי הכרה במרכזיות הלאומיות הישראלית והיהדות, והתייחסות אוהדת לגישות נוצריות

מגמתי היתה להביא לביטוי את רבי נחמן באופן הצלול והנקי ביותר (...). להראות את האיש ברבגוניותו, בטוטאליות שלו. כי האיש הזה, הוא ויצירתו והגותו, מתייחסים אל מצבו הקיומי של האדם בכלל: אל הפנים הקסומות והפנים האימתניות של החלום, אל חלוף הזמן והבלות עסקי העולם הזה, אל מלאות ההווייה וירקות השכלתנות, אל הערגה ליופי והחרדה מן המוות ההולך וקרב, אל הניגון, השמחה, המאבק, הנסיעה, הטבע, היאוש.⁶

בהתאם למגמתו, הספר 'תיקון הלב' עשוי כולו קטעים שרובם קצרים וכיוון אחד להם: הצגת חייו הפנימיים של ר' נחמן על קשייהם, תהפוכותיהם, התמודדויותיו של ר' נחמן כנגד עצמו וכנגד העולם ותחושת בדידות ואפסות מול הא-להים. תורותיו וסיפוריו של ר' נחמן מובאים ללא אזכור מקורותיהם בספרי ברסלב, קשר היסטורי או רצף הגיוני, מלבד החלוקה לשלוש חטיבות - 'סיפורים, חלומות, שיחות'. ר' נחמן של 'תיקון הלב' הינו אדם מיוסר וכואב, חולם והוזה, אדם הנמלט מן העולם אך בו בזמן מחפש ללא לאות תחושת ביתיות בעולמו של האל המסתתר. ר' נחמן מתגלה כמאני-דפרסיבי הזוכה לעלות לרום שחקים ואחר כך ליפול לעצבות וייאוש עמוקים עד תהום. הקטע שהציב שדה כפתיחה, עוד לפני רצף הסיפורים שמהווה את החלק הראשון, רומז במילים ספורות על הסיפור כולו:

הלוא אני דומה כמי שהולך יומם ולילה במדבר וחותר ומבקש לעשות ממדבר ישוב. כי כל אחד מכם לבו מדבר שממה מאין יושב, ואין שם מדור לשכינה, ואני חותר ומבקש בכל עת עשות איזה תקון מקום בלבבכם.⁷

המשפט עומד כשלעצמו, ללא מקור או הקשר כלשהו, ומשום כך מילותיו מהדהדות בעוצמה בלתי רגילה: ר' נחמן לא מופיע כאן בשמו, כמו שהיה אפשר לצפות ממשפט הפתיחה של ספר העוסק בדמותו. הקטע נכתב על ידי דמות המזוהה בתור 'אני'. אותו 'אני' מדובר, הפונה ללא ספק ל'אני' האינדיבידואלי

וניטשאניות, ניכור כלפי ארץ ישראל העובדת וחיי הצנע של שנות החמישים, התלבטויות בנושא המוות ותיאורים מחיי המין של המספר, ועוד.

⁵ רבי נחמן מברסלב, 'תיקון הלב': סיפורים, חלומות, שיחות, נוסח נבחר וערוך מאת פנחס שדה, שוקן תשמ"א.

⁶ שם עמ' 242.

⁷ שם, עמ' 5.

של הקורא, הוא הלך בודד במדבר, אדם שחי בחברה אנושית אך תחושת חייו העמוקה היא של ברייה הפוסעת לבדה במישורי שממה ללא אופק. בדידותו של אותו 'אני' נובעת מתפקידו - להפוך את השממה לישוב. אילולי היה מגדיר אדם זה את החברה הסובבת אותו כ'מדבר', שוב לא היה נחשב בעיני עצמו כפוסע בשימון. אולם, תביעתו הרוחנית הנוקבת מאינת את מעלתם של חבריו. ממרום השקפתו נראים בעיניו בני העולם כמדבריות אין קץ, שתפקידו להפכם למקומות יישוב פורחים. הדובר שבקטע הפתיחה, המזדהה ברבים מן העמודים הבאים בשמו האמתי, זועק אל הקוראים את דרישתו לתיקון הלב, וזאת על ידי תיאור חיי הנפש של ההלך הבודד בערבות צייה.

על מנת להדגיש עבור הקוראים את האופן בו הבין את ר' נחמן, הוסיף שדה כותרות לכל אחד מן הציטוטים שהביא. כותרות אלו מסייעות בהבלטת דמותו של ר' נחמן כפי שנתפסה בעיניו של שדה, ומעצימה את זעקתו, כאביו וגלמודיותו. אביא כאן מספר דוגמאות שיעידו על רבות:⁸

קודם שנסע לארץ ישראל, בסמוך, שאל אותו אחד מפני מה אינו מקרבם ואינו מדבר עמם. אמר לו, שאין לו עתה דיבורים. אחר כך היה הולך ושב בבית, וענה ואמר, אני עני ואביון יותר מכל הגדולים. זה יש לו ממון, וזה יש לו כסף, וזה יש לו עיירות, ואני אין לי כלום. והוסיף: אך זאת נחמתי, כשאני נזכר שבעולם האמת, יהיו כולם צריכים לי וישתוקקו כולם לשמוע החידושים שאני מחדש בכל עת ובכל רגע. מהו אני? אני רק מה שהנשמה שלי מחדשת.⁹

ר' נחמן מתאר כאב גדול על היותו חסר-כל בעולם הזה, ואף נימה של קנאה בבעלי הרכוש שנמעת מדבריו. אולם, חציים השני של דבריו מעלה תקווה על היות תכלית לקיומו העגום, שהרי בעולם הבא יתהפכו היוצרות והאדם העני ואביון יותר מכל הגדולים יזכה למעמד רם כשרבים ישחרו לפתחו. על מנת להדגיש את נימת הכאב שמתוכה בוטאו הדברים, עיטר שדה את הקטע בכותרת

⁸ הדוגמאות כולן מתוך חטיבת ה'שיחות' שבספר, שבהן מגמות העריכה הן הכולטות ביותר. בעוד שהסיפורים והחלומות באים פחות או יותר בשלמותם, קטעי השיחות עברו את שבת העריכה ונחתכו בחדות לקטעים קצרצרים מתוך הקשר רחב.

⁹ שם, עמוד 162.

'אין לו כלום', כלומר, חוויית הכותב היא בעיקר תחושת חוסר כל ועניות מוחלטת.

ריבוננו של עולם, השומע צעקה מעמקי שאול תחתיות ומתחתיו. שמע צעקתי ונאקתי ונאחתי המרה מאוד, הכבדה מאוד, העמוקה מאוד. אי שמים. הקיצו לצערי ורדיפתי, מה שאני רודף את עצמי ביותר, וגם אחרים רודפים אותי מאוד מאוד. ותהי המלחמה עלי פנים ואחור. שובה ה', עד מתי, והנחם על עבדך. אהה ה', אהה ה'. שטחתי אליך כפי מעמקי עמקי עמקים. מעמקי עמקי ההסתרה שבתוך הסתרה, מאלפים ורבבות הסתרות. צר לי מאוד, אבי שבשמים, צר ומר לי מאוד. צר ומר לי מאוד.¹⁰

תפילה נוגעת ללב זו, מובאת מתוך ספר 'ליקוטי תפילות' המונה כמה מאות תפילות בסך הכל. מדובר על אחת התפילות הבודדות אותן בחר שדה להביא בספרו. כאבו של ר' נחמן עמוק וצערו מי ישורנו. התפילה צווחת את ייסוריו של אדם נרדף, מיוסר ומר נפש עד מאוד, המחפש מפלט ומגן בא-לוה המתחבא תחת הסתרות לאין מספר. מתוך רצף משפטי הכאב בחר שדה את הנקודה שלדעתו מבטאת באופן הבהיר ביותר את פנימיותו של ר' נחמן ותחושותיו, והוסיף לתפילה את הכותרת 'תפלת הנרדף על ידי עצמו'. מובן ששדה מבכר את ייסוריו של ר' נחמן הבאים מבפנים על פני אלה שגורמים לו אויביו. עקרונית, יתכן שהסבל שהסבו לו מתנגדיו גדול מזה שבא לו מתוך עצמו, אך שדה רואה בתיאור הרדיפה העצמית שיקוף בהיר וחד של חייו הרוחניים של ר' נחמן כתופעת קיצונית ומהותית לאדם שהיה "אישיות מיסטית במדרגתם של האר"י, שבתי צבי והבעש"ט".¹¹

דוגמה נוספת ואולי הטובה ביותר הן השורות הבאות שכביכול שמחה גדולה בהן, ומצוטטות בפרדוקסליות דווקא תחת הכותרת "רקד לבדו":

אחר שמחת תורה הייתי רגיל לבוא אליו זכרונו לברכה ובכל שנה כשבאתי אליו אחר שמחת תורה שאל אותי אם הייתי שמח בשמחת תורה וספר לי כמה פעמים איך היו העולם שמחים בביתו והיה לו נחת גדול מזה וכן עוד פעם אחת באמצע השנה דבר עמי מענין שמחת תורה אם אני

¹⁰ שם, עמוד 148.

¹¹ שם עמ' 249.

מרגיש שמחה בלבי אז, או על כל פנים פעם אחר בשנה אם אני מרגיש שמחה בלבי (...) כי חפצו ורצונו היה מאד שנהיה שמחים בכל השנה כלה, בפרט בשמחת תורה ופורים ובשבת ויום טוב. וספר לי שפעם אחת בשמחת תורה רקד בעצמו לבדו בחדרו בלי סיוע אנשים אחרים.¹²

די לו לאדם בעין מעט ביקורתית בכדי שאופן העריכה והצמדת הכותרות יצרום את אוזונו. שדה מודע לאספקט הבעייתי של ספרו, ומסיים את ספרו במספר עמודי 'אחרית דבר' הבאים בין השאר להצדיק את דרך העיון שבחר בה:¹³

התייחסות אל הטוטאליות רבת הפנים של האדם, של כל הנמצא, היא כורח מהותי, הואי וריבוי הפנים הוא במהותם של האדם, של הטבע, של ההווייה, וכל הפנים חופפות זו את זו, כי ביסודו הכל אחד... הרי לא במלומד המקבל את אשר מוריו מוסרים לו אנו דנים כאן, אלא באישיות מקורית, יוצרת, הקולטת רק את הזרעים המתאימים למהות הנפש שלה (...)

עכשיו ברצוני להעיר, במלים אחדות ובקשר עם נושא החיבור הזה, הערה המתייחסת לגרשם שלום ולספרו המצויין על שבתי צבי, ספר שמתוכו השתמע לי כאילו ערכה של האישיות נמדד לפי ההשפעה הציבורית של שלה והתסיסה הציבורית שעוררה... לרגעים, תוך כדי קריאת הספר ההוא נדמה היה לי כאילו מדובר, כמעט בסטטיסטיקה: מה כמות האנשים באוזבקיסטאן שצדדו בשבתי צבי, איזה ניבות סוציאליות ופוליטיות סייעו לחיזוק מחנו בק"ק אמסטרדם... אנו איננו חיים בתוך נסיבות סוציאליות ופוליטיות, חיינו לא נמדדים בכמויות ומספרים... אנו חיים לא כ'אנו' אלא כ'אני', בתוך החלל האינסופי, בתוך החידה, בתוך הא-להים. ועניינה של האישיות המיסטית הוא רק בייחס לזה.¹⁴

¹² שם, עמוד 189.

¹³ שדה טען שיש להביא את ר' נחמן ללא פירושים, וממילא אחרית הדבר שבה מתבארת מגמת העריכה, ועקרונות יכולה הייתה להיות לבוא גם בתור הקדמה - באה במכוון בסוף הספר, שם עמ' 241-242.

¹⁴ שם, עמוד 243, 251.

ועל דרך האמת

לאחר שראינו את דבריו של פנחס שדה, ניגש לגישה הפוכה לחלוטין התוקפת בחריפות בלתי רגילה את מסקנות קריאתו של שדה. מנדל פייקאז,¹⁵ שתחום עיסוקו הוא המחקר האקדמי, הקדיש מאמר מיוחד על מנת לקעקע את בניינו של שדה בלי להשאיר אבן על אבן. כבר מן הכותרת - "הנחמנידע ו'תיקון הלב': פנחס שדה וההתעניינות הסלפנית בר' נחמן מברסלב",¹⁶ מובנות כוונותיו הלא-נסתרות.

בטרם ישנה התייחסות ישירה ל'תיקון הלב', פותח המאמר בסקירה קצרה אודות שני מושאים נוספים הנתונים לחרצובות לשונו הביקורתית: ראשית, ה'ניאו ברסלבריות' של סוף המאה העשרים. לדעתו, חסידות זו אינה אלא תופעה רוחנית חסרת בסיס אינטלקטואלי, המטליאה את עצמה על חסידות ברסלב המקורית בטלאים ממרחק תרבותי רב.¹⁷ שנית - חוקרי החסידות יוסף וייס ואברהם גרין. וייס טען כי "הגותו של נחמן סובבת והולכת על הווייתו האישית - כל הגותו אינה אלא פרשנות חיים, פרשנות של אבטוביוגרפיה מיתולוגית, שהרי קמשמע לך, שאין כל דיבור ודיבור, לא רק סיפורי המעשיות אלא גם בליקוטי מוהר"ן וכל הספרות הברסלברית, שלא יהא חוזר ומוסב על אומריו". ובדומה לו גרין, שכתב ביוגרפיה שלמה הקוראת את ר' נחמן מתוך חייו הוא.¹⁸ פייקאז' סבור שהנחתו של וייס מופרכת מעיקרה, וממילא כל תוצאה של מחקר כתביו של ר' נחמן כביוגרפיה של חיי נפשו תוביל למסקנות חסרות שחר.

רוח זו של טענות מופנה גם כלפי פנחס שדה ובחריפות יתרה:

¹⁵ מנדל פייקאז' (2011-1922), היסטוריון ישראלי, חוקר החסידות והשוואה. את מרבית עבודתו ביצע כחוקר במוסד "יד ושם". בשנת 2004 זכה בפרס ביאליק לחכמת ישראל מטעם עיריית תל אביב.

¹⁶ הנחמנידע ו'תיקון הלב': פנחס שדה והתעניינותו הסלפנית בר' נחמן מברסלב, נדפס ב'סימן קריאה', 16/17, 1983, עמ' 335-343.

¹⁷ שם עמ' 335.

¹⁸ ראה: 'בעל היטורים: פרשת חייו של ר' נחמן מברסלב', תירגם מאנגלית: ברוך שראל, תשמ"א.

א. על פניו נדמה שמגמותיו של שדה שונות מאלה של הברסלברים החדשים או החוקרים וייס וגרין. אך מתברר כי 'תיקון הלב' הינו שיא הפופולזם המתבטא בניכוס דמותו ההיסטורית של ר' נחמן לטובת הפיכת דמות לרלוונטית עבור האדם המודרני. בעוד ה'ניאו ברסלבריות' מקיימת לפחות אורח חיים דתי, הרי ששדה מגיש את ר' נחמן עבור הקורא החילוני עד שיש לחשוד בו ב"אבדן סבירות הדעת בהערכת מהויות תרבותיות היסטוריות".¹⁹ הבקשה הנואלת לתרגם את ר' נחמן כך שידבר אל הישראלי המודרני מגוחכת, ויכולה הייתה להיעשות אך ורק מתוך מודעות וזדון כפי שנראה בסעיפים הבאים.

ב. הבאת הציטוטים ללא ההקשר ההיסטורי אבסורדית לחלוטין. היא מנטרלת את משמעותם המקורית ואת היכולת להבין מה עשה או אמר ר' נחמן; כך לדוגמה, אין שום אזכור לכך שהמשפט "אתם אנשים קטנים במעלה מאוד, ואין לי עם מי לדבר", נאמר בהקשר של הנסיעה לארץ ישראל, וממילא אינו יכול לבטא אלא את הזדהותו של המחבר עם הכתוב ולא להוסיף כל מידע לגבי ר' נחמן עצמו. כדברי פייקאז' – "הצדיק מברסלב משמש אפוא שופר לפנחס שדה".²⁰

ג. קשה למצוא ב'תיקון הלב' זכר לכך שר' נחמן היה בסופו של יום 'רבי' חסידי, נצר לשושלת תלמידי חכמים, שקיים באדיקות מופרזת אפילו ביחס לסביבתו את ההלכה היהודית. במקום זאת, ובעזרת החיתוך הגס של הקטעים, מעוצב ר' נחמן כהוגה חילוני מן הזרם האקזיסטנציאליסטי. בולטת במיוחד הפיסקה בה ר' נחמן אומר כביכול 'איך יוכלו לעמוד אנשים מועטים נגד כל העולם', כאשר אליבא דאמת הדברים נאמרים בכאב גדול על הכפירה והאפיקורסות שעתידה לכלות כל חלקה טובה בעם היהודי, עד שאנשי האמונה יוותרו מתי מעט. גם כאן ר' נחמן "מופשט מחסידותו וצדיקותו, עקור משורשיו ונופו".²¹

תחליף הולם לפנחס שדה וסילופיו האנכרוניסטיים שעקרו את ר' נחמן ונטעוהו בשדות לא לו, מציע פייקאז' בספרו 'חסידות ברסלב - פרקים בחיי מחוללה

¹⁹ הנחמנידע ותיקון הלב, עמ' 337.

²⁰ שם עמ' 339.

²¹ שם עמ' 340.

ובכתביה'.²² הספר, הכתוב על דרך המחקר האקדמי, סוקר בהרחבה את ר' נחמן וכתביו על-פי דרך המלך, לשיטת מחברו: סידור הפרקים לפי נושאים מוגדרים, הקפדה על הקשר היסטורי מדויק ככל האפשר, הגדרת מושגים בטרם העיסוק בהם והתחשבות במכלול הכתבים הברסלביים וריבוי הפנים העולה מהם. אמנם, אין בספר זה התייחסות ישירה לפנחס שדה אך לגרין ווייס יש גם יש, ומכיוון שפייקאד' עצמו מנה את השלושה בחדא מחתא איני רואה סיבה שלא להתייחס לביקורתו גם בספר הנ"ל באותו האופן.

מחקריו של פייקאד' נוגעים בסוגיות רבות, ואנו ניגע במה ששייך ישירות לדיון שלנו: שאלת היותו של ר' נחמן מורה דרך רוחני לאנשי דורנו. שני פרקים בספר מוקדשים לנושא זה כאשר מסקנותיהם, המפורטות באריכות ומעוגנות בעשרות מראי מקומות לכתבי ברסלב השונים, באים להרחיק את דמותו ההיסטורית של ר' נחמן ת"ק פרסאות מן המוצאים בו 'צדיק לבני העולם החדש':²³

מבשרי האופנה הברסלבית (...) מתעלמים מן העובדה הוודאית, שמחולל החסידות הברסלבית הוא בשר מבשרה של היהדות החרדית, בכלל, והחסידות, בפרט. שורשיו הנפשיים והרוחניים תקועים עמוק בעולם ההלכה, ובדבריו אין למצוא צל צלו של ערעור על מוסכמותיו של עולם זה. אדרבא: אנו מוצאים בהם עדויות רבות המעידות בבירור על רצונו העז לחזק את יתדותיהם של המוסכמות ההלכתיים. הצדיק מברסלב התייצב במלוא אוננו הרוחני נגד הניסיונות לקרוע חלונות בחומת היהדות בצורה ולהעמיד את ערכיה ברוח הפרצים שמן העולם שמסביב.²⁴

נחמן בן פייגא ההיסטורי, שחי בין השנים 1772 עד 1810 - מעולם לא התכוון לייסד חסידות של אמונה ובזאת להתרחק מן השפה והפרקטיקות המיסטיות המסורתיות לטובת אקזיסטנציאליזם. כמו כן, הוא לא חידש דבר בעניין ההתבודדות, שהרי הרעיון מובע כבר על ידי ר' יהודה החסיד בימי הביניים. בנוגע למשיחיות, ולטענה כאילו ראה את עצמו כסוג של משיח או מושיע, חקר תולדות חייהם של חסידי ברסלב מגלה שהללו חיו חיי חסידים רגילים לחלוטין וללא שמץ של אורח חיים אסקטולוגי. מחשבת האוויל בדבר חווייתו הקיומית

²² מנדל פייקאד', חסידות ברסלב, פרקים בחיי מחוללה ובכתביה, ירושלים, תשל"ו.

²³ שם, עמ' 219.

²⁴ שם עמ' 245-244.

מלאת הייסורים סותרת במפורש מקורות רבים בהם משבח הוא דווקא את השמחה, ובכלל, כפי שהזכרנו לעיל - הטענה כאילו כתביו משקפים אוטוביוגרפיה רוחנית משוללת כל יסוד.

במילים אחרות - היומרה הראונית של שדה וחבריו לקרוא את ר' נחמן בעזרת כלי הפסיכולוגיה, ומתוך כך לראות בו הוגה בעל תורה רבת משמעות עבור האדם המודרני - שגויה לחלוטין. ר' נחמן האיש היה רחוק מהחילוניות הישראלית וההגות המודרנית מרחק עצום. מדובר על דמות חרדית באורחות חייה, שקודם לכל הקפידה על שמירתה של מורשת ישראל סבא בהחמרה יתרה, תוך התקפות נגד כל גילויי החילוניות של זמנו. דרכו איננה חידוש גדול ביחס למסורת היהודית הקלאסית אלא עיבוד של רעיונות קיימים וידועים. המשיחיות המיוחסת אליו, או הנהירה לראות בו את 'צדיק הדורות' שיגאל את ישראל מגלותם, מוגזמת ולא באה לידי ביטוי ממשי בחייהם של חסידיו.

ניתוח מסקנות אלו, המנומקות היטב בספר, מעלה כי אם מגעו של פנחס שדה בר' נחמן חותר כל העת למשמעויותיהם הקיומיות של רעיונותיו עבור האינדיבידואל, הרי שמחקריו של פייקאז' חותרים דווקא להצגתו של ר' נחמן שאיננו משמעותי ורלוונטי עבור הקורא המשכיל. מרחב ההתרחשות ההיסטורי והרצף הכרונולוגי של האירועים שואף לנטרול יחס רוחני-חינוכי בין האדמו"ר החסידי בן המאה ה-18 לקוראו המשכיל מאתיים שנה אחר כך.

כאמור, מעבר להחדרת ההקשר ההיסטורי, ביטל פייקאז' את חידושו לכאורה של ר' נחמן שאומצו בחדווה על ידי הברסלבים החדשים - משיחיות, התבודדות, מרה שחורה או אנטינומיזם. המתודולוגיה המחקרית אפשרה לעשות זאת בקלות יתירה: כחוקר, פייקאז' חתר לאמת אובייקטיבית, ומצא כי בכל אחד מן הנושאים הנזכרים ניתן למצוא פנים שונות ואף סותרות בליקוטי מוהר"ן או בכתבים אחרים. ר' נחמן מתואר כאדם מיוסר מחד, אך עוסק רבות בערכה של השמחה, מזכיר יסודות משיחיים, אך במקורות אחרים נושבות מדבריו רוחות אחרות, אופן התפילה המתואר על ידו איננו אמוני בהכרח, כלומר - עמידה מול אל מסתתר ונעלם, אלא לעיתים פונה לאופציה המיסטית שבה ישנה התאחדות בין אדם וא-להים.

הבחינה הביקורתית, השואפת לדיקו ואבחון של דברי ר' נחמן, עשויה לגלות מגמות סותרות וקולות שונים בין מגוון הפנים שמשתקפות בכתביו, בכל אחד מן המרכזיים שבתחומי עיסוקו. הלכך, העמדת דמותו של ר' נחמן על יסוד מסוים, וקל וחומר להבין את תולדות חיי רוחו על פיו - תיתקל תמיד בסתירות פנימיות הנובעות מריבוי הצדדים של האישיות. על פי מתודה זו - כל שנותר הוא להצביע על ריבוי הפנים רב הרושם, אך חריגה מעצם זיהוי קיומו של מנעד קולות רחב והעדפת יסוד אחד כדומיננטי יותר באישיותו של ר' נחמן תהיה בהכרח שקרית ומסולפת. כל העדפת דעה ספציפית על רעותה מזייפת את מורשתו של ר' נחמן ומסנפת את דמותו לצרכיו של הלומד.

לדעתי, מתודת המחקר השואפת לאובייקטיביות מקסימלית ביחס למכלול המקורות, כוח רב לה במרחב ההגותי יותר מאשר במרחב ההיסטורי, כלומר: בסירוס יכולתו של הלומד לראות בר' נחמן אב רוחני שניתן לצעוד אחריו. ההצבעה על ריבוי הגוונים בספריו הביוגרפיים ובדברי התורה שמסר לתלמידיו מהווה חוצץ בפני ה'ניאו-ברסלביות' ההולכת, לכאורה, בעקבותיו. בכל מקרה שהוא, צביונה של התנועה הרוחנית החדשה יאמץ רק מקטעים חלקיים מן עולמו הרוחני של מנהיגה המת. שיטה מחקרית זו - וכמדומני שניתן להוכיח שזאת כוונתה המוצהרת, מתוך התבטאויות הקיצון שבפרקי הספר שאנו מתייחסים אליהם - שומטת את הקרקע תחת האפשרות לכונן 'ניאו-ברסלביות' או להגיש את הכתבים לקורא הנאור מחפש המשמעות. כל אימת שיוסבר או ייוצג ר' נחמן כמורה דרך מעשית או כיוון רוחני כלשהו, ניתן יהיה לבקר את התופעה בכך שאין דרך זו דרכו של ר' נחמן בהכרח אלא עיוות של דמותו ואימוץ שקרי של יסודות מסוימים כפי נטיית ליבו של מקים התנועה. עם שתוכח חלקיות זו, תוסר הקרקע ההגותית-רוחנית של זרם הברסלברים החדש, ולפחות מבחינה פילוסופית הכרעתו תהיה שלימה.

אמנות הקריאה

לכאורה, בקונפליקט המר שבין שתי הגישות שהצגנו, עומד הקורא על גשר צר מאוד: שומה עליו לבחור את המתודולוגיה העדיפה עליו ועמה להישאר. המבוכה היא רבה - אם יבחר בדרכו של פנחס שדה, יוותר על האמת האובייקטיבית לטובת ספקולציות שאולי יש בהן חן, אך לא ר' נחמן הוא

שיעמוד לפניו אלא ורסיה חסידית של המשורר הישראלי. מאידך - אם יסב ליבו אל המחקר ההיסטורי, האובייקטיבי וחסר הפניות, תיהפך דמותו של ר' נחמן לעמוד אחד או שניים בספרי ההיסטוריה העוסקים בתנועה החסידית ותאבד היכולת לינוק ממנו דרך רוחנית כלשהי. דומה עלי שהאדם המשכיל, שאינו מעוניין להחשיד את עצמו בחוסר יושר אינטלקטואלי או תמימות בנוסח פרימיטיבי, יבכר בסופו של דבר את דרכו נטולת הפניות והמדויקת של פייקאז'. בהכרעה שבין האמת לבין האמונה - תגבר כנראה האמת, וההלך המדברי יסולק מן הלב שאותו חלם להפוך למקום של יישוב.

האם ניתן לגונן על הגישה הראשונה מבלי להזדקק ל'קפיצת האמונה' או קידוש התמימות ובעיטה בשלטון השכל?

נשוב כעת לשתי צורות החשיבה שהועלו לדיון בחלק הראשון של המאמר. נתעלם לרגע מן ההגדרות המדויקות של המושגים 'חשיבה סינתטית' ו'חשיבה אנליטית', ונדון אך במאפייניהן הכלליים שהוזכרו למעלה: ההיגיון האנליטי חד כתער ואובייקטיבי בחוסר נכונותו להניח הנחות, לשער השערות או לבצע אנלוגיות; בעוצמתה של חשיבה זו טמון חסרונה הגדול - האנליטיות לעולם לא תחדש דבר מה שאיננו נתון כבר מראש. מנגד, החשיבה הסינתטית הינה 'חשיבה יוצרת', מוכנה היא להניח הנחות מסוימות על מנת להגיע למידע חדש.

אם נתבונן על שתי צורות החשיבה בעיניים דרשניות, נראה כי הדרכים לקרוא את ר' נחמן תואמות באופן מעניין לשתי צורות חשיבה אלה:²⁵ פייקאז' אמון על האמת האובייקטיבית, ובשל כך מתרחק ככל שניתן מספקולציות פסיכואנליטיות ביחס למצבי רוחו והלך נפשו של ר' נחמן. כמו כן, צורת החשיבה האנליטית נותנת משקל שווה לכל הטקסטים העומדים לפניו ומנסה לתור אחר מקורותיהם של רעיונות הנראים כמחודשים. לעומת זאת - פנחס שדה מבטא אופן מחשבה סינתטי קיצוני: מעוניין הוא להביא את ר' נחמן 'באופן הצלול והנקי ביותר', כאשר ר' נחמן המדובר איננו אוסף של עובדות

²⁵ כולמר - וודאי שישנו פער בין המושגים 'אנליטי' ו'סינתטי' לבין שיטות הקריאה בר' נחמן; טענתי היא שישנו דמיון ביניהם.

היסטוריות, אלא גאון רוחני המדבר מתוך מעמקי נפשו אמיתות חיים יקרות ערך. החשיבה הסינתטית 'מעצבת' אדם על פי ההנחות הבאות: א. ההיסטוריה היא מידע 'ריק' שאין בו כל חידוש, וממילא אינו רלוונטי עבור הבנת האינדיבידואל העומד למבחן. ב. ניתן להניח שאמירות או מקורות מסוימים מכילים תוכן בעל משקל כבד יותר ממקורות אחרים. ולכן, אם מבטא ר' נחמן במקום אחד הלך רוח מסוים, אפשר לשער ולערך מעין 'בנין אב' למקורות אחרים. כיוון שנמצאו כמה וכמה כאלה, מותר מכאן והלאה לגשש אחר הימצאותן של אמירות כאלה גם במקורות שנראים בעלי תוכן שונה. החשיבה הסינתטית מזהה עיקרון הנכון במקום אחד ולא חוששת לקרוא מקורות אחרים לאורו. באופן זה - יכול פנחס שדה להדגיש דווקא את הבדידות - 'רקד לבדו', גם בקטע שיכול להתפרש כאילו עשה זאת מתוך דבקות או שמחה של מצווה. צורת חשיבה זו הינה יצירתית, מחדשת, כזו שלא מסתפקת בחזרה מונוליתית על תוכנם של המקורות והצבעה על ריבוי גווניהם, אלא מניחה את האצבע על מהותו העמוקה יותר של החומר הכתוב, וכך נוגעת בשורש נשמתו של האדם העומד מאחורי המילים.

על מנת שנוכל להגיע להכרעה בשאלת ההערכה הנכונה של ר' נחמן, ניגש כעת להוגה שלישי, שדבריו יאירו את מחלוקת השיטות באור חדש. הלל צייטלין²⁶ פרסם בשנת 1910 מסה ארוכה תחת השם 'ר' נחמן מברסלב - חייו ותורתו'. צייטלין קרא את המקורות הברסלביים בנימה אקסיסטנציאליסטית עמוקה, ו'עיצב' את דמותו של ר' נחמן כגיבור אחד מספריו של דוסטויבסקי, הנושא על גבו את צער העולם וייסוריו. ולחילופין: כמעין 'אדם עליון' ניטשיאני - יהודי הנאבק כל חייו כדי להתעלות ולצאת מגבולו של ה'אנושי, אנושי מדי' אל עבר פסגות שעין לא שזפתם. ר' נחמן הציטליני מאזין לטבע, נוסק לגבהים בעזרת מוזיקה, נאבק בייסורי היצר והספקות באמונה ושואף לגאולתה השלמה של

²⁶ הלל צייטלין (1871-1942) - הוגה דעות, סופר פובליציסט ומיסטיקן יהודי שכתב בידיש ובעברית. צייטלין חי רוב חייו בוורשה ופרסם ספרים, מאמרים, מסות ומחקרים בהיקף רב של נושאים הקשורים במחשבת ישראל.

האנושות; כה עמוקה נימת היגון והצער שמצא צייטלין בכתביו של ר' נחמן עד שהשווה את הלך רוחו לזו של פאוסט.²⁷ כך פתח את מסתו:

פעם אמר רבי נחמן לתלמידיו: 'מהנגלה שלי אין אתם צריכים ללמוד. אף על פי שאני על פי רוב בעצבות, אין אתם צריכים ללמוד מזה'. מי שהזהיר תמיד על השמחה, מי שציווה להתרחק מיגוני נפש בתכלית הריחוק, מי שהורה תמיד, שהמרה השחורה מביאה לידי כפירה ולידי הרהורים רעים, מי שלימד ש'עיקר העליות והירידות של האדם הוא כפי השמחה בו, יתברך', הוא עצמו היה מלא יגון וענן מכסה את פניו (...). והיה הצדיק מברסלב בין בני אדם כאבל בין חתנים, כי דמיונו צייר לפניו את כל הרעות והייסורים, אשר יסבול איש ואיש מיום היוולדו ועד יום מותו.²⁸

רוח דבריו של צייטלין, השפיעה במרוצת השנים על שורה ארוכה של חוקרי חסידות ברסלב,²⁹ אשר ביניהם ניתן למנות בין השאר את אברהם גרין, שאת ההתקפה נגדו כך פייקאז' עם זו שנגד פנחס שדה. כלומר - צייטלין הוא מראשוני העוסקים בר' נחמן בגישה השנייה - קריאת המקורות בצורה הקרובה במהותה לצורת החשיבה הסינתטית.

סמוך לתחילת המאמר, לאחר תיאור הסבל הגדול, חשף צייטלין את הנחותיו המתודולוגיות:

כלל גדול הוא אצלי: כשאדם לוחם באיזו דעה, תכונה או מידה כל ימי חייו, ובהתרגזות רבה ומרירות עצומה, אות הוא כי הדעה, התכונה או המידה היא יש לה מקום גדול בלב הלוחם עצמו, אלא שדעה, תכונה או מידה עוד יותר חזקה נלחמת עמה ומתגברת עליה תמיד. ר' נחמן נלחם כל ימי חייו בחקירה במופלא. אין מאמר ממאמריו, אין שיחה משיחותיו, אין תורה מתורתיו שלא יהיו מכוונים נגד הפילוסופיה והחקירה. החקירה היא אויבו הגדול ביותר.

כשאנו נלחמים באיזו תכונה, המתנגדת לנו והזרה לנו בעצם, או גם ידועה לנו מעט, הננו נלחמים במנוחה ועורכים דברינו בסדר ועמלים

²⁷ הלל צייטלין, ר' נחמן מברסלב - חייו ותורתו, ורשה, תר"ע. נדפס מחדש, בשינוי לשון בתוך: הנ"ל, 'על גבול שני עולמות', תל אביב תשכ"ח, עמ' 296.

²⁸ על גבול שני עולמות, עמ' 294.

²⁹ מאיר יונתן, "החסידות שלעתיד לבוא": ניאו רומנטיקה, חסידות וכיסופי משיח בכתבי הלל צייטלין, ה' צייטלין, רבי נחמן מברסלב: צער העולם וכיסופי משיח, שתי מסות, הקדים מבוא והוסיף הערות י' מאיר, יריעות, ה, בעריכת ג' עפרת, א' ריינר, י' תא שמע (ז"ל), ירושלים תשס"ו, עמ' 13.

להבינה, כדי שנוכל לסותרה. ואולם, כשאנו נלחמים באיזו תכונה הקרובה לנו מאוד, אלא שאנו מתנגדים לה מאיזה טעם שהוא, אנו לוחמים בקצף ובהתמרמרות. חפצים אנו להתחזק, לכבוש דבר מה, לעצור בעד דבר מה המתפרץ לצאת. בקרבנו צועק דבר מה ואנחנו מתאמצים בכל כוחנו להשתיקו. אנו חוגרים שארית כוחנו, הננו קוראים לכל חלקי האון שקרבנו, כי יילחמו בדבר ההוא, אנו מתנפלים בשצף קצף למען תקל המלחמה.³⁰

מניין לו לציטלין הניתוח הפסיכולוגי שהוא עורך כאן לר' נחמן? וכי הושיבו על ספת הטיפולים ובחן את ממצאי השיחות לאור תיאוריות אישיות פסיכואנליטיות? כיצד יכול ציטלין לטעון שר' נחמן שרוי היה במערכת-חיים כנגד החקירה? סוף סוף, לא בכל שיחה, חלום או סיפור מתייחס ר' נחמן לעניין זה. אין ספק שמדובר על נושא מרכזי בהגותו, אך מכאן ועד להגדירו כאובססיה הממפה את מכלול אישיותו רחוק הדבר עד מאוד.

דומני שיש לראות בשורות אלו הבנה מחודשת - לא רק כטענה לנוכחותה הרבה של ההתעסקות בכפירה והפילוסופיה, אלא בהצבעתו של ציטלין על אופן החשיבה שעל ידה קרא הוא עצמו את המקורות שעמדו לפניו. כלומר - לפנינו בעצם הכרזה על שימוש בצורת החשיבה הסינתטית: מתוך אבחנה בתחום עיסוק המופיע במקורות מסוימים, מתוך תובנות העולות בחלק מן המקרים - עורך ציטלין מעין אינדוקציה או בניין אב, ומשליך את מסקנותיו על מקרים נוספים. משהונחה הנחה זו, יותר לו לציטלין לתור אחר הימצאותה של המלחמה בספיקות והצער הגדול העולה מכך גם במקורות שבמבט ראשון קשה למוצאם.

בשלב השני, ומתוך שימוש באותה צורת חשיבה, חותר ציטלין להבין את אישיותו של ר' נחמן העומדת מאחורי מבטאיה הספרותיים. גם כאן אין הכרח לסבור שהשתלחותו הבלתי פוסק בחכמי הטבע והחוקרים יוצאת מתוך נפש החווה התמודדות עם דעותיהם של אלו בעצמה, אפשר בהחלט לראות בר' נחמן פובלציסט ואידיאולוג שמרן ביותר ולא מעין משורר הכותב מקירות ליבו.

³⁰ על גבול שני עולמות, עמ' 296-297.

על מנת להוכיח שאכן כך ראה צייטלין את פני הדברים, נפנה למאמר נוסף מפרי עטו ובו ביקורת מעריכה ומשבחת לבלי גבול את יצירתו וכתביו של מבקר הספרות היהודי-רוסי לב שסטוב.³¹

במאמר זה, צייטלין רואה בשסטוב לא רק מבקר ספרות, אלא פילוסוף בעל עמדה פסימיסטית ביותר, ששלילתו העצומה את כל שבגבולות האנושי סוללת דרך לאמונה מסוג מיוחד במינה.³² אין שסטוב מבקר ספרות במובן הרגיל של המילה. קורא הוא בספריהם של שייקספיר, ניטשה, דוסטויבסקי, טולסטוי, צ'כוב ורבים נוספים מגדולי הספרות העולמית ולא מחפש מבנים ספרותיים או אלמנטים ספרותיים. תר הוא אחר אמיתות חיים עמוקות, הבאות מתוך ספקותיהם ומשבריהם של הגיבורים.

דהיינו, האופן בו צייטלין קרא את ר' נחמן, הוא הוא אופי הקריאה והביקורת שבו השתמש שסטוב כלפי גדולי הספרות העולמית, ומכאן מובנת ההערכה הכבירה שחש צייטלין כלפיו. בשורות הבאות מתבררים הדברים בוודאות:

דבר שאינו צריך להיאמר הוא, שרואה שסטוב בספרי היוצרים הגדולים והאמיתיים רק מומנטים סובייקטיביים גמורים. כל הגיבורים של שיקספיר, ביחוד הגיבורים היותר טיפוסיים שלו, כגון המלט ומקבט, אינם אלא מומנטים בחיי שיקספיר עצמו. פייר בזאוחוב, לוין, פוזדנישב ועוד - בוודאי אינם אלא טולסטוי עצמו בתקופות שונות בימי חייו. רסקולניקוב, קרמזוב, סביריגילוב ה'אידיוט' ועוד ועוד, הכל גילויים שונים של דוסטויבסקי עצמו (...). ספרי האמנים הגדולים חשובים בעיניו עד כמה שהוא רואה בהם וידויים, אמן גדול ואמיתי הוא זה, שיודע לספר בבהירות ואמיתיות את כל מה שבתהומות נפשו ואת כל מה שבשמי נפשו.

אין אמן הקריאה כשסטוב. אין כמוהו קורא בנשמת הסופר. הוא איננו קורא, כמו שאומרים, בין השורות. דווקא בשורות עצמן הוא מגלה

³¹ לב איסקוביץ' שסטוב (1866-1938), שם העט של יהודה לייב שוורצמן - פילוסוף, סופר ומבקר יהודי שיצר ברוסית. שסטוב כתב על גדולי הסופרים של תקופתו: בראנדס, ניטשה וטולסטוי, דוסטויבסקי וצ'כוב. כן עסק במשנתם של קירקגור, מרטין לותר, שפינוזה ואחרים. תורתו הפילוסופית נולדה מביקורת הספרות שלו. בחיבוריו התנגד לתורות האידיאליזם, ועסק לרוב בשאלות אמונה ואקזיסטנציאליזם. המאמר: 'חיפושי הא-להים של לב שסטוב' התפרסם ב'על גבול שני עולמות', עמ' 69-102.

³² על גבול שני עולמות, עמ' 87.

גדולות ונצורות. דברים שאין איש שם לב להם, דברים שפולט עטו של האמן או של הפילוסוף אגב אורחא.³³

הגדרה נכונה ליצירה של סופר דגול הינה 'אוטוביוגרפיה רוחנית' של סערות רוחו, ספקות ליבו, תקופות הייאוש ששהה בהן או התנוצצות אור שזכה לה כמתת אל. הבנתו של איש הרוח - סופר או פילוסוף, יכולה להיעשות אך ורק מהתאמצות החתירה לתוך נבכי נפשו.

היוצר והחוקר, ההיסטורי והמציאותי

נשוב כעת למחלוקת שסביבה נע המאמר: לפי העולה מן האמור עד כה, הבנת כתביו של ר' נחמן כ'ביוגרפיה רוחנית' הינה המתודה המרכזית שנוקטים בה פנחס שדה,³⁴ אברהם גריין וצייטלין, כשמנגד - פייקאז' רואה בה אם כל חטאת. כפי שהראיתי - שתי הגישות תואמות בקוים מקבילים לשתי צורות החשיבה הלוגיות: החשיבה האנליטית והחשיבה הסינתטית.

לשתי צורות החשיבה יתרונות חשובים ומחירים כבדים, ויש להניח שמעבר לוויכוח איזו מן הגישות קרובה יותר לאמת, קיימת ברקע גם מחלוקת אידיאולוגית תשתיתית יותר: האם מעוניינים אנו, בני המאה ה-20, לראות בר' נחמן מורה רוחני או שמא מעדיפים להשאירו כמושא מחקר להיסטוריונים?

גישתו של פייקאז' טוענת לאמת היסטורית אובייקטיבית ככל שניתן, ובזה שומטת כמעט לחלוטין את אפשרות בניית הגשרים בין דמות בת המאה ה-18, לכדי משמעות קיומית מאתיים שנים לאחר מכן. גישתם של צייטלין ושדה, חוטאת לכרונולוגיה ומקצצת מר' נחמן ברמה זו או אחרת את שורשיו החסידיים, אך מצד שני מעניקה לו חיים מחודשים עמוסי תוכן בעל משמעות תהומית עבור קוראיו החיים במאה העשרים.

ממאמצי בעמודים האחרונים לתקף את נכונות שיטתם של פנחס שדה וצייטלין, ניכר בוודאי לאן נוטה דעתי האישית בשאלה זו. אמנם, מטרות כתיבת המאמר

³³ שם עמ' 89-88.

³⁴ במקרה זה נעשה הדבר ברדיקליות עד אימוץ של 'דברים שפולט האמן אגב אורחא', כדוגמת הסיפור על ריקוד הסולו בשמחת תורה.

אינן בהכרח שכנוע הקורא באימוץ הגישה, אלא די לי בהסכמתו כי זו לגיטימית גם מבחינה מדעית, ויש להתייחס למסקנותיה ברצינות גם מעבר למישור הפולקלוריסטי. כשם שפיזיקה חייבת להתבסס על חשיבה סינתטית, כלומר - שחוקי הטבע לא עתידיים להשתנות, למרות שאין הוכחה לאנלוגיה מעין זו, כך ניתן לקרוא את כתביו של ר' נחמן או הוגה אחר מתוך עצמם ובעזרת ניתוחים פסיכולוגיים וכיווני חשיבה סינתטיים, שאמנם אין בהם מסקנות הכרחיות, אך הם מכילים היא תוכן חדש ויצירתי שלא ניתן היה להגיע אליו ללא כיוונים מעין אלו. לימוד שכזה הופך את ר' נחמן מיצור היסטורי לדמות החיה באופן ממשי במציאות שלנו. מאתיים השנים המפרידות בין הוגה ללומד "נמוגות כדונג בלהבת האש הקטנה של קלומית".